

**СПІВВІДНОШЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
(ЗА ПРАЦЯМИ Л. ПЕТРАЖИЦЬКОГО, Г. ГУРВІЧА, П. СОРОКІНА)**

**RELATION OF STATE AND LAW
(FROM THE WORKS OF L. PETRAZHITSKY, G. GURVICH, P. SOROKIN)**

Корчевна Л.О.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права та правосуддя
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

У статті висвітлюється вирішення проблеми співвідношення держави і права такими теоретиками психологічної школи права, як Л. Петражицький, Г. Гурвіч, П. Сорокін. Відстоюється думка щодо пріоритету права стосовно держави через розгляд понять інтуїтивного, «неофіційного» соціального і ідеалістичного права.

Ключові слова: держава, право, психологічна школа, теорія мотивацій, інтуїтивне та позитивне право, соціальне право.

В статье анализируются подходы к проблемам соотношения государства и права такими теоретиками психологической школы права, как Л. Петражицкий, Г. Гурвич, П. Сорокин. Отстаивается мысль о приоритете права над государством путем анализа понятий интуитивного, «неофициального», социального и идеалистического права.

Ключевые слова: государство, право, психологическая школа, теория мотиваций, интуитивное и позитивное право, социальное право.

The article analyzes the approaches to the relation of state and law theorists psychological school of law, such as L. Petrazhitsky, G. Gurvich, P. Sorokin. Advocated the idea of the priority of the right over the state by analyzing the concepts of intuitive, "informal" social and idealistic law.

Key words: government, law, school of psychology, theories of motivation, intuitive and positive law, social law.

Постановка проблеми. Проблема співвідношення держави і права набуває неабиякої актуальності в сучасних умовах, коли Україна обрала шлях розбудови демократичної, правової і соціальної держави. У зв'язку із цим виникає питання: чи існує попередній вітчизняний і світовий досвід вирішення зазначеної проблеми? Якщо існує, то вочевидь необхідно ним скористатися заради того, щоб уникнути старих, уже пережитих попереднім правовим досвідом помилок.

Виклад основного матеріалу. З огляду на сказане, завдання цієї статті полягає в тому, щоб дослідити вирішення проблеми співвідношення держави і права такими теоретиками вітчизняної психологічної школи права, як Л. Петражицький, Г. Гурвіч, П. Сорокін. До вивчення творчого надбання цієї школи права нас спонукало те, що вона має світове визнання і відзначається плідними здобутками в опрацюванні теорій правової держави і громадянського суспільства. Це й обумовлює неабияку її співзвучність із сучасністю.

Існує три варіанти вирішення проблеми співвідношення держави і права, а саме: затвердження пріоритету держави стосовно права, або навпаки, пріоритету права стосовно держави, або ж визнання у підсумку їх тожності.

Зазначені варіанти вирішення проблеми співвідношення, держави і права можна конкретизувати, якщо запитати: чи в змозі право існувати поза зв'язком з державою? Чи не є держава видовим поняттям, а право – родовим поняттям, що привело б до визнання плюралізму поздержавних правоустроїв, підпорядкованих, рівнозначних або ж переважаючих державне право.

Який спосіб вирішення проблеми відстоює психологічна школа права? Спільним у вченнях Л. Петражицького, Г. Гурвіча і П. Сорокіна є визнання пріоритету права стосовно держави. Такий підхід передусім передбачає визначення поняття «права». Ось міркування з цього приводу голови вітчизняної психологічної школи права Л. Петражицького: «Першим і головним завданням розроблення наукової теорії права є формулювання відповідного поняття, поняття права ... Визначення поняття права є у сучасному правознавстві ... ще предметом пошуку ... Визначення права в юридичному смислі непридатне у якості вихідного положення і принципу для опрацювання наукової теорії права... Фактично сучасна юриспруденція є головним чином і переважно офіційно-правовою юриспруденцією, і вона опрацьована і вихована на основі вивчення і застосування офіційного права ... Це догматична юриспруденція» [1, с. 199, 202–203, 419–436, 585].

Усі представники психологічної школи Л. Петражицького переконані, що від догматичної позитивної юриспруденції як практичної дисципліни необхідно чітко відрізнити теоретичну науку, теорію права, яка вивчає загальну природу і загальні своєрідні властивості і тенденції будь-якого права, де б, коли б воно не існувало, у минулому, нині, майбутньому, науку про право як особливого класу психічних (імперативно-атрибутивних) явищ, незалежно від конкретного змісту, місця, часу дії [1, с. 199].

Своєрідною методологічною передумовою поняття права в Л. Петражицького є емотивна теорія мотивації. Емоціями або імпульсами мислитель на-

живає двобічні пасивно-активні явища людської психіки, які відіграють роль головних і керівних психічних чинників пристосування до умов життя. Існує велика кількість імпульсів, спеціальних емоцій з їх особливими, еволюційно розробленими і фіксованими акціями, і бланкетних емоцій зі змінними в різних випадках акціями. Окрім того, існує велика кількість складних чуттєво-емоційних і пізнавально-емоційних комбінацій, різні види цільової мотивації, об'єктна мотивація і т.д. [1, с. 21–38].

Емотивна теорія мотивації є засадою, на якій у психологічній школі права відстоюється теорія права у зв'язку з теорією моралі. Усі етичні явища Л. Петражицький поділяє на імперативно-атрибутивні (право) і суто імперативні (мораль). Етичні і правові емоції мають деякі спільні риси, що дає змогу виявити один вищий, охоплюючий і ті, й інші імпульси, клас емоцій. Цей вищий клас імпульсів Л. Петражицький називає емоціями обов'язку, належного, або етичними емоціями, які переживаються нами і спрямовують нашу поведінку [1, с. 39–45].

Етичні емоції відзначаються такими своєрідними властивостями. По-перше, відповідні збудження і наміри мають своєрідний містично-авторитетний характер. Ці імпульси походять ніби потаємного, відмінного від нашого буденного «я», джерела («голос Божий», «голос совісті», «слухатися», «боятися совісті» і т.п.). На думку Л. Петражицького, чудово, що вказані особливості етичних моторних подразнень впливають і на мислення філософів і вчення, а також визначають характер і напрям їх інтелектуальної творчості в галузі етики. Основоположник моральної філософії Сократ говорив, як відомо, про вищий дух, демона, який підказує йому, яким чином він мусить поводитися. Геніальний мислитель, якого визнають найвидатнішим представником моральної філософії нового часу, І. Кант обрав засадою свого вчення про мораль метафізичні положення про існування особливого метафізичного, інтелігібельного «я», своєрідного метафізичного двійника стосовно нашого емпіричного «я», інтелігібельне «я» звертається до нашого емпіричного «я» зі своїми вказівками. Таку ж роль в ученнях інших філософів відіграють подібні різні метафізичні сутності: «природа», яку уявляють як вищу істоту, світовий «розум», «об'єктивний дух» і т.п. Таким же є уявлення історичної школи юристів і різних сучасних юристів-моралістів про «народний дух», «загальну волю», «інстинкт роду», причому «рід», «загальна воля» уявляються чимось наділеним вищим авторитетом, піднесенням над індивідом і його індивідуальною волею [1, с. 16].

По-друге, для етичних емоцій характерно й те, що вони переживаються як внутрішня перепона свободі, як своєрідна перешкода для вільного вибору і неухильний тиск до заданої поведінки. У цьому відношенні етичні емоції подібні до наказів або заборон. За І. Кантом, метафізичний двійник звертається до нашого «я» з «категоричним імперативом» і т.п. [1, с. 47–56].

У зв'язку із зазначеними своєрідними властивостями етичних емоцій Л. Петражицький говорить про

«самодостатню мотивацію», «нормативні судження», «життя духу», «цільову мотивацію», «об'єктну» мотивацію. Усе це засвідчує те, що опрацьовуючи емотивну теорію мотивації, мислитель готує ґрунт для подальшої критики догматичної позитивної юриспруденції.

Головне в цій критиці таке. Позитивна юриспруденція вивчає лише частку правового світу, «сукупність юридичних норм», обов'язковість яких ґрунтується на зовнішньому авторитеті. Вона не знає всього того багатого, дійсно геніального правового світу, який живе в правосвідомості людей, і визнає за реальні феномени права ідеологічні величини як норми, як «веління» та «заборони». Тим самим вона пристосовує наукову теорію до потреб практичного побуту, нехтуючи тією належною теоретичною висотою, з якої наука має озирати предмет свого вивчення. Позитивна юриспруденція дотримується не дійсно-реальної, а наївно-реальної точки зору, яка вважає випадково знайдене і очевидне за специфічно властиве праву. Поняття «держава» та «примус» не є істотними ознаками права. Під правом як особливим класом реальних явищ мусимо розуміти явища етичної свідомості, які мають атрибутивний характер, характер домагань.

Проблему співвідношення права і держави Л. Петражицький вирішує через співвідношення інтуїтивного і позитивного права. Він відстоює важливу роль, яку інтуїтивне право відіграє в правовому житті, складаючи конкуренцію нормальному праву. Якщо позитивні норми є приписами, які існують на певній території, упродовж певного часу, то інтуїтивно-правові норми існують скрізь, завжди, стосовно усіх. Це можливо на тій підставі, що індивідуальні уявлення або уявлення релевантних фактів, які входять до складу інтуїтивно-правових переживань, не вносять відповідних обмежень. Обов'язки і права у сфері позитивного права є часовими, місцевими, у сфері інтуїтивного права – всезагальними, завжди і скрізь суцисими [1, с. 388–392].

У підсумку, інтуїтивне право є аналогом природному праву. На цій підставі воно є автономним, а позитивне право – гетерономним. Зміст позитивного права складають нормативні факти. У такий спосіб Л. Петражицький підійшов до одного з ключових понять психологічного вчення про право, а саме до поняття нормативних фактів.

Позитивне право – це право, яке отримує свою зобов'язуючу силу із зовнішніх стосовно самої норми елементів, з «нормативних фактів». Нормативними фактами є «такі складові частини інтелектуально-емоційних переживань, які визначають зміст і зумовлюють обов'язковість етичних, естетичних чи правових диспозицій». Види позитивного права не вичерпуються законом, звичаєм і судовим рішенням. Може існувати стільки видів позитивного права, скільки видів нормативних фактів. За Л. Петражицьким, їх більше п'ятнадцяти (закон, звичай, судова практика, книжне право, вчення юристів, експертиза, законодавчі висловлювання, правові приклади, договори, обіцянки, програмні дії, прецедент, визна-

ння, юридичні прислів'я, звички і т.д. [1, с. 149–151]. Отже, закон не є головним і єдиним джерелом права. Усі нормативні факти цілком рівнозначні.

У результаті, Л. Петражицький відмежував поняття «позитивного права» від необхідного зв'язку з державою і розширив кількість джерел позитивного права. Це і було розв'язанням проблеми співвідношення права і держави. Теорія інтуїтивного права дозволила мислителю стверджувати про пріоритет права стосовно держави.

Учень Л. Петражицького Г. Гурвіч поділяв погляди свого вчителя. Щонайперше Г. Гурвіч високо оцінив емотивну теорію мотивації. Він зазначав, що відкриття Л. Петражицьким емоційної інтуїції наближує його як до методу А. Бергсона, так і до методу сучасних німецьких феноменологів, таких як Е. Гуссерль, М. Шелер та ін. Емотивну мотивацію вони використовували для розширення поняття юридичного досвіду з чуттєвої сфери на сферу духовну. «Такий метод, – наголошує Г. Гурвіч, – можливо сприйняти лише тоді, коли повністю позбутися сенсуалістської психології і прямо описувати безпосередньо дані свідомості, – саме це і властиво метафізичній психології нашого часу. У результаті, емоційна психологія Петражицького має яскраво виражений антидетерміністський і антипозитивістський характер... Окрім того, Петражицький проголосив «відродження природного права» задовго до того, як це зробили Р. Штаммлер – у Німеччині, Ф. Жені – у Франції і П. Новгородцев – у Росії» [2, с. 341–343].

На нашу думку, Г. Гурвіч поглиблює вчення про нормативні факти через поняття «ідеалреалістичної соціології». Він наголошує на існуванні об'єктивного критерію нормативних фактів і вбачає його в тих позачасових цінностях, які «нормативні факти» покликані охоплювати і реалізовувати. Лише шляхом втілення ідей, дій, цінностей моралі і справедливості певні соціальні факти здобувають здатності бути «нормативними фактами» [2, с. 126–158].

У зв'язку з вченням про нормативні факти, Г. Гурвіч виокремлює поняття «неофіційного права», яке, на його думку, виражається і посідає домінуючу позицію в правовому житті. «Неофіційне право» врегульовує багато міжособових і міжгрупових стосунків; воно має місце в різних суспільних колах, асоціаціях, корпораціях, релігійних общинах; воно регулює важливі сектори міжнародного життя. Поширення позадержавної правотворчості за рахунок колективних трудових угод, звичаєвого права профспілок, інститутів індустріальної демократії, де кожна виробнича одиниця (наприклад, підприємство) затверджує себе в якості центра утворення власного права, виникнення таких нових інститутів міжнародного права, як Ліга Націй, Міжнародна організація праці і т.п., які у процесі своєї діяльності створюють нове позитивне право, не лише незалежно від окремо взятої держави, але навіть переважно державне право. Усі ці факти, за Г. Гурвічем, підштовхнули сучасну правову думку до визнання такого «неофіційного права», на існуванні якого так наполягав Л. Петражицький [2, с. 348]. Водночас Г. Гурвіч відомий опрацюванням поняття «со-

ціальне право». Він відзначає, що право – це правило, яке визначає положення кожного члена громадського об'єднання. Громадське об'єднання – це об'єднання людей, які визнають у взаємостосунках один з одним певні правила поведінки і дотримуються їх. Ці правила різні і в змозі по-різному називатися: правові норми, мораль, релігія, звичаї, честь, правила пристойності, мода. Норми права є одним із різновидів суспільних правил поведінки, які в цілому споріднені одне з одним. Позитивна юриспруденція не бере цього до уваги, вона наголошує на відмінності права від інших норм, особливо норм моралі [2, с. 627–628]. Соціальне право виникає через кожне громадське об'єднання або активну групу («Ми»), яке реалізуючи позитивні цінності, породжує своє власне право інтеграції, порядок соціального права. Соціальне право змушує суб'єктів, яким воно адресоване, брати безпосередню участь в усьому, що сприяє юридичному спілкуванню своїх членів. Воно ґрунтується на довірі, спільному зусиллі, взаємодопомозі. Соціальне право – завжди автономне, нероздільне з кожним окремим «ми», сприяє юридичній автономії зацікавлених осіб і спонукає їх до самоуправління. Коли живе соціальне право здобуває організовану форму, то воно в змозі служити підґрунтям для егалітарних асоціацій, які співпрацюють між собою. Тоді автономне право організацій не вироджується в субординаційне право панування. Живе соціальне право є позадержавним правом, яке виникає в спілках виробників, споживачів, і їх організацій і захищає права констатуючих прерогативу людини.

Варто зазначити, що опрацювання Г. Гурвічем поняття соціального права цілком узгоджене з вченням Л. Петражицького про існування права «суспільного служіння» і «особистісно-свободного» права. Так, Г. Гурвіч відзначає, що соціальне право є не лише порядком об'єктивного права, але також системою суб'єктивних прав. Вона не тільки регламентує, але і наділяє компетенцією, вимогами групи зацікавлених індивідів. Соціальні суб'єктивні права груп, об'єднань і індивідів мають посісти першочергове місце в деклараціях соціальних прав. Що це за права? Це права виробника і споживача; право здійснювати контроль за будь-якою владою, яка виникає в групі чи об'єднанні; права всіх членів звертатися до групи чи об'єднання проти іншої групи чи проти іншого об'єднання, коли їх свобода перебуває в небезпеці; право на свободу груп, право на свободу всередині груп і право на свободу між групами.

Доповнити декларацію політичних прав декларацією соціальних прав – це проголосити права виробників, споживачів і людини, як індивідів, так і груп, на ефективну участь в усіх аспектах життя, роботи, безпеки, добробуту, виховання, культурної творчості таким же чином, як і на всі можливі маніфестації юридичної автономії, демократичного контролю, через самих зацікавлених, на самоуправління і судову діяльність. Це означає юридично проголосити заперечення будь-якої експлуатації, будь-якого панування, будь-якого свавілля, будь-якій нерівності, будь-якого несправедливого обмеження свободи груп і

індивідів скрізь, де йдеться про інтеграцію й участь у спільнотах. Це, нарешті, проголосити право індивідів, груп, і їх спільнот на плюралістичну організацію суспільства, єдино здатну гарантувати людську свободу в сучасних умовах [2, с. 660–661].

Учнем Л. Петражицького був й П.Сорокін. Поділяючи погляди свого вчителя, П. Сорокін теж визнавав право категорією етики, а не лише юриспруденції. Сорокін відомий опрацюванням вчення про чуттєві, релігійні й ідеалістичні системи етики і права. Він відстоював метафізику права з її етичною проблематикою [3, с. 488–504].

Цілком очевидно, що виокремлюючи чуттєві, релігійні й ідеалістичні етику і право, мислитель керувався філософсько-антропологічним уявленням про людину як тілесно-душевно-духовну істоту. Тілу людини властиві відчуття, душі – прагнення, а духу – основоположення. Згідно із цим уявленням П. Сорокін констатує, що чуттєвим етиці і праву властиві груба сила, утилітаризм, гедонізм, тобто релятивістська й умовна природа етично-юридичних цінностей. У чуттєвих етиці і праві такі моральні імперативи, як «ти не мусиш» і «ти мусиш» усе менше і менше визначають поведінку і спрямовують її до певної мети. У чуттєвому суспільстві люди позбавляються Бога і Абсолюту і заперечують усе, зв'язуючи їх моральні імперативи. Звідси і трагедія самої людини чуттєвого суспільства і чуттєвої культури. У підсумку, без переходу до релігійної або ідеалістичної етики і права, без нової абсолютизації й універсалізації надчуттєвих цінностей, людина не здатна відновити в собі відчуття честі та гідності.

Поняття цінності стало ключовим у вченні П. Сорокіна. На підґрунті ціннісної теорії він опрацював етику солідарності і соціологію права [3, с. 427–504]. Для мислителя безперечним є той факт, що в нашій оцінювальній діяльності ми постійно зустрічаємося з мотиваціями не лише похідними, але й з первісними, самодостатніми. Дещо ми вважаємо цінним, тому що воно цінне в собі – самоцінне. У наших подібних оцінках і виявляються безумовні цінності. Даність, з якою ми їх угледіли, має характер істинної достовірності. Тому пізнання цінностей має характер самоочевидності. У такий спосіб П. Сорокін відстоює думку, що гідність людини, її самостійність, її самовизначення – це первісні і головні елементи права, а отже, його погляди солідаризуються з поглядами Л. Петражицького та Г. Гурвіча.

Висновки. Згідно з вітчизняним психологічним правовим вченням право може існувати поза зв'язком із державою. Держава – це видове поняття, а право – родове, що призводить до визнання плюралізму позадержавних правоустроїв, підпорядкованих, рівнозначних або ж переважаючих державне право.

Пріоритет права стосовно держави набуває достовірності через розгляд понять інтуїтивного, «неофіційного», соціального й ідеалістичного права.

Щодо перспектив подальшого опрацювання обраної проблеми, то такими варто вважати: нормативний характер права й інструментальний характер влади, договірна природа держави і права, договір як фундаментальне поняття легітимізаційної теорії, право і факт, ідея права як регулятив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. – СПб. : «Лань», 2000. – 608 с.
2. Гурвич Г.Д. Философия и социология права: избранные сочинения / Г.Д. Гурвич. – СПб. : Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – 848 с.
3. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин ; пер. с англ. – М. : Политиздат. СПб., 1992. – 543 с.